

Лекція 6. Основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих взаємовідносин

План

1. «Психоаналітична» модель сімейного виховання
2. Біхевіористична» модель сімейного виховання
3. «Гуманістична» модель сімейного виховання

У сімейному оточенні, у спілкуванні, у діалозі різних поколінь відбувається реальне становлення психіки дітей і водночас істотно змінюється психічне життя батьків. У сучасному світі сім'я часто опиняється на перехресті соціальних і економічних проблем суспільства, це - головний захисник особистості, притулок і фундамент, хоча сама при цьому відчуває внутрішні хворобливі протиріччя. Зв'язки «батько-дитина» мають найважливіше значення для розуміння сформованої структури сім'ї, її актуального стану та напрямків майбутнього розвитку.

Вплив батьків (частіше матері) на психічний розвиток дитини пильно вивчається, починаючи з 20-х рр.. ХХ ст. Батьківська любов має вроджені біологічні компоненти, але в цілому батьківське ставлення до дитини є культурно-історичний феномен, історично мінливе явище, яке перебуває під впливом суспільних норм і цінностей.

Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі і змісту дитячо-батьківських відносин, сформульованих різними психологічними школами. Уявімо їх у вигляді «ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю ми розуміємо більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці відносини; свого роду звід принципів, яких слід дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «добре». Ми виділили принаймні три групи підходів до сімейного виховання, які умовно назвали: психоаналітична, біхевіористська, гуманістична моделі. При викладі підходів ми будемо дотримуватися такої схеми:

- теоретичні витoki, психологічні теорії, що лежать в основі даного погляду на сутність батьківсько-дитячих взаємин;
- представники напряду, автори програм по «вихованню» батьків, книг, тренінгів тощо;
- ключові поняття;

- основні завдання, головні цілі, які повинні мати на увазі батьки як провідні особи сімейного виховання;
- методи виховання і конкретні методичні прийоми впливу на поведінку і особистість дитини, запропоновані авторами даного напрямку;
- особливі моменти, на які вважають за потрібне звернути пильну увагу розробники напрямку; характерні особливості поведінки дітей, які необхідно враховувати батькам, або принципово важливі труднощі, і т.д.

Додатково ми розглянемо ідеї так званої народної психології розвитку, втілені в роботі педагогічних рухів і батьківських клубів в сучасній Росії.

«Психоаналітична» модель сімейного виховання

У класичному психоаналізі З. Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків по догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект.

Спосіб і повнота задоволення біологічних потреб немовляти на стадії грудного вигодовування, надання йому можливості отримання задоволення від смоктання закладають основи довіри, прихильності, активності щодо інших людей на все подальше життя. Гнучкість, терпимість, розумна вимогливість батьків у процесі привчання дитини до туалету, до охайності, підтримка старань дитини контролювати себе сприяють появі адекватних форм саморегуляції, позитивної самооцінки, навіть творчого мислення.

Надмірне, недостатнє або неадекватне задоволення потреб і пред'явлення вимог на ранніх стадіях психосексуального розвитку призводить, на думку З. Фрейда, до явно вираженим своєрідним відхилень в особистісному розвитку (наприклад, надовго фіксуються форми інфантильного, «залишкового» поведінки, складається «орально-пасивний» або «анально-утримуючий» тип особистості).

Особливе значення для складання структури особистості, для виникнення суперого має характер стосунків із батьками в трьох-шестирічному віці. Домінуючий психосексуальний конфлікт цієї стадії «Едипів комплекс» (у дівчаток - «комплекс Електри») полягає в переживанні почуття любові, неусвідомленого бажання мати батька протилежної статі і усунути батька своєї статі. До подолання комплексу, до складання більш зрілої структури особистості призводить, на думку

Фрейда, ідентифікація з батьком власної статі, запозичення його норм і цінностей, збільшення схожості у вчинках і інтонаціях.

Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їх вплив на способи вирішення типових вікових протиріч, конфлікти і невдачі адаптації позначаються згодом, виявляються характерними проблемами вже у дорослої людини. Негативний дитячий досвід приводить до інфантилізму, егоцентричності, підвищеної агресивності, що складає особистісні передумови до ускладнень в реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини.

Американський психолог Е. Еріксон розглядав становлення особистості людини протягом усього його життя від народження до смерті. Виходячи спочатку з психоаналітичних посилок, він дійшов висновку про більш раціональної адаптації людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, швидше, не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, долати життєві труднощі. При цьому в ранні роки людина відчуває значний вплив з боку сім'ї, а пізніше - з боку більш широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи та інших соціальних інститутів, культурних та історичних умов.

На перших стадіях життєвого шляху дитина знаходиться переважно в зоні батьківського впливу. Основи формування здорової особистості - базове почуття довіри до світу (внутрішня визначеність), автономність (самостійність, почуття розширюються можливостей самоконтролю), ініціативність (здатність «атакувати» завдання заради переживання власної активності - рухової і соціальної) - складаються в умовах грамотної батьківської позиції (упевненості, надійності, заохочення самостійних дій) і збільшення контрольованого самою дитиною психологічного простору.

Важливо відзначити, що в зрілому віці виконання батьківської функції (у вузькому сенсі - по відношенню до власних дітей і в широкому - турботи про молодших поколіннях суспільства, про їхнє майбутнє) становить одну з найголовніших напрямків особистісного розвитку. Продуктивність, генеративність дорослої людини, що розуміється як допомога дітям в їх становленні, протистоять інертності, застою, особистісної деградації в зрілості. Досягнення нащадків, дітей, онуків, учнів роблять вагомий внесок у почуття особистісної самореалізації людини в старості.

Широке визнання отримала точка зору Е. Фромма на роль матері і батька у вихованні дітей, на особливості материнської та батьківської любові.

Материнська любов безумовна: дитина любимо просто за те, що він є. Це пасивне переживання, материнської любові не потрібно добиватися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожною, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. «В ідеальному випадку материнська любов не намагається перешкодити дитині дорослішати, не намагається призначити нагороду за безпорадність» 1. Батьківська любов здебільшого - це обумовлена любов, її потрібно і, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком у справах, відповідністю очікуванням, дисципліною.

Зрілий чоловік будує образи батьків всередині себе: «У цьому розвитку від материнськи-центрованої до батьківськи-центрир-ванної уподобання та їх остаточному синтезі складається основа духовного здоров'я і зрілості» 2.

Ключові поняття програми виховання з психоаналітичної точки зору: прихильність, безпека, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків у перші години після народження.

Ставлення Ф. Дольто, представниці паризької школи фрейдизму, до особистості дитини надзвичайно шанобливе, навіть трепетне. Вона всіляко підкреслює, що мати повинна прагнути до встановлення з новонародженим контакту, причому контакту саме мовного. Іноді це справді питання життя і здоров'я немовляти, який надзвичайно страждає при вимушеній розлуці з хворою матір'ю, але заспокоюється, за спостереженнями Дольто, якщо йому пояснити причину тимчасового розставання.

Основну складність в проходженні дітьми етапів становлення особистості Дольто бачить не в дітях, а в батьках. Важкі батьки - гіперопікою, авторитарні, насильно утримують підростаючих дітей в тенетах власництва. Аналіз спогадів дитинства, способів навчання в дитячому садку і школі, особливостей виховання в неповній сім'ї, ставлення до грошей і покаранням, всіх деталей дитячого життя виявляє величезний інтерес психоаналітика до дитинства, визнання невиліковним значимості дитячих етапів розвитку. Розділити цю позицію - значить перейнятися цими почуттями кожному з батьків, кожному фахівцю, що працює з дітьми.

У роботах педагога-психоаналітика Д. В. Віннікота головна увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленню в них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь суворої системі, скоріше, навпаки, - це поради батькам, збентеженим книжкової мудрістю і

численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти "інтуїтивної мудрості", бути природними, але послідовними і передбачуваними. Важливо не ігнорувати знахідки інших батьків у схожій ситуації, ділитися з кимось своїми переживаннями, що дозволить поглянути на них більш реалістично, як на те, з чим зустрічаються багато. Віннікот обговорює такі перешкоди у взаєминах з дітьми, як періодичне роздратування на дитину і подальше почуття провини через це. Він переконаний, що це нормальне явище, через яке не варто корити себе; просто «досить хороші батьки», щирі люди важливіше механічного досконалості. Автор зупиняється на трансформації взаємовідносин з дитиною у міру його дорослішання. На його думку, розвивається батьківство передбачає проходження етапів від повної втрати особистісної незалежності батька (матері) при появі маленької дитини до її відновлення в боротьбі з домаганнями підлітка. У результаті поруч з особою батька формується незалежна повноцінна особистість дитини.

В якості конкретних методів психолог звертає увагу на співвідношення виховання в базисі «так» (знаходження можливостей вирішення ситуацій) і в базисі «ні» (введення поняття «не можна»), між якими повинен бути знайдений оптимальний баланс. Батько не повинен підміняти матір, у нього своя роль і у вихованні хлопчика, і у вихованні дівчинки. Принциповими автор вважає такі питання:

- безпека дитини (зовнішня з боку світу і внутрішня, особистісна);
- ревності до братів і сестер;
- моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з родини в дитячий сад, в школу);
- інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпірки в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку;
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще затребуваний.

Представник психоаналітичної педагогіки К. Бютнер розглядає не тільки традиційну для психоаналізу сферу сімейного виховання, але співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема зростаючий вплив відеофільмів, мультфільмів, ігор, індустрії іграшок і т.п. Хоча важко говорити про якесь остаточне рішення цього хвилюючого багатьох батьків

питання, але сама його постановка в умовах появи абсолютно нових іграшок (типу «тамагочі»), захоплень («покемономанія») дуже актуальна.

Коріння транзактного аналізу, розробленого Е. Берном, йдуть у психоаналітичні теорії особистості. Автор підкреслює, що транзактний аналіз зробив багато для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації та реагування.

Всі три начала в особистості людини, по Берну, розвиваються поступово і у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Дитина - це спонтанність, творчість і інтуїція, все саме природне в людині. Дорослий - систематичні спостереження, раціональність і об'єктивність, дотримання законів логіки. Положення батька за своєю структурою відповідає категорії суперего в теорії особистості Фрейда, включає в себе придбані норми поведінки, звички і цінності.

Коли члени родини спілкуються між собою, можливі три основних типи взаємодій - доповнюють трансакції, при яких комунікація відбувається як би на одному рівні; пересічні {перехресні} трансакції, при яких стану сторін не відповідають один одному; приховані трансакції, при яких інформація при спілкуванні передається у прихованій формі.

Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні відносин між дитиною та батьками, у зміні способу життя родини. Батьки повинні самі навчитися аналізувати соціальні взаємозв'язки в сім'ї; познайомити дитини з поняттями транзактного аналізу та способами їх застосування в практичних життєвих ситуаціях в інших соціальних сферах; творчо і весело залучати дітей до процесу пізнання себе та інших; виявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою і життям.

«Бихевиористская» модель сімейного виховання

Коріння цього напряму йдуть у бихевиористську психологію (Дж. Уотсон, Б. Ф. Скіннер). Основний упор в моделі робиться на техніку поведінки і дисципліну дитини.

Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки у «живого шматочка м'яса, здатного давати невелику кількість простих реакцій», дозволило Дж. Уотсон та іншим біхевіор-стам прийти до висновку про те, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, її розвиток залежить в

основному від соціального оточення та умов життя, тобто від стимулів, що поставляються середовищем. Середовище розглядалася як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які в свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер його розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини.

Уотсон підкреслює необхідність наукового підходу до виховання: «Людство безсумнівно значно покращився б, якби могло призупинити років на двадцять народження дітей (крім дітей, що виховуються з експериментальними цілями) і присвятити ці роки інтенсивного вивчення законів розвитку дітей, а потім на основі набутих знань почати нове виховання, більш наукове і досконалішими методами»¹.

Центральна проблема концепцій соціального навчання, що виникли на основі класичного біхевіоризму, - соціалізація як процес перетворення спочатку асоціального гуманоїдний-го істоти в повноцінного члена людського суспільства, як просування від біологічного стану до соціального. Проблема придбання нової соціальної поведінки - основна. Як відбувається соціалізація, тобто передача форм поведінки, норм, мотивів, цінностей, емоційних реакцій? Основний відповідь - це результат навчання.

Радикальний представник біхевіоризму Б. Скіннер визнавав два основні типи поведінки: респондентне (як відповідь на знайомий стимул) і оперантне, обумовлений і контрольований результатом, наступним за ним. Таким чином, на думку Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини знаходиться під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, чи формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли воно стає схоже на бажане (жетонная система винагороди).

Р. Сіре використовував психоаналітичні поняття {придушення, регресія, проекція, ідентифікація} і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти від матері в диадических взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивного і негативного уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч і ін), а пізніше - в дошкільному та шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як основні підкріплювальні посередники, що виявляють поведінку, яке необхідно змінити, допомагають засвоїти більш зрілі форми поведінки.

А. Бандура - необіхевіоріст, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на питання про механізми соціалізації, особливу роль відводив наученію допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації і шляхом моделювання. Для нього батьківське поводження - переважно модель для вилучення деяких спільних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідно для збереження поведінки, що виник на основі наслідування.

Головні ідеї організації виховання як бихевиоральної (поведінкової) терапії полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого - як агенти соціалізації і «конструктори» поведінки дитини. Щоб модифіковані поведінкові реакції дитини, треба навчитися аналізувати поведінку в термінах стимули, наслідки, підкріплення, спертися на обумовлене прояв любові до дитини.

Методи і прийоми виховного впливу

1. Метод модифікації, перенавчання. Мистецтво та наука при даному підході полягають в тому, щоб виокремити з поведінки його невеликі елементи, виділити позитивні моменти і намагатися максимально схвалити їх.

Початковим етапом такого перенавчання є оцінка (діагностика) поведінки дитини (стану його навичок). Необхідно враховувати дитячу індивідуальність з точки зору факторів мотивації (підкріплення): який з них є для кожної конкретної дитини самим дієвим. Способи формування поведінки: позитивне підкріплення - заохочення, нагорода; негативне підкріплення - покарання; відсутність підкріплення - нульове увагу. У більшості випадків використовується схвалення за правильні вчинки (у формі зацікавленості дорослого, заохочення і похвали якої матеріальної винагороди або присвоєння балів, символічних підкріплень). Крім того, батькам пропонується застосовувати методи ігнорування або відмови від підкріплення неприйнятних поведінкових реакцією дітей. Складність цих методів в тому, що вони ефективні лише у випадку, якщо їх застосовувати послідовно і дуже точно. Негативні санкції застосовуються для припинення неадекватною форми поведінки.

2. Метод моделювання передбачає ефект перенесення бажаної поведінки, а батько - зразок правильних дій.

3. Метод поетапних змін заснований на тому, що явні зміни у поведінці досягаються в результаті кроків, кожен з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попереднього.

Наприклад, цей метод застосовується для усунення надмірної прихильності до об'єктів у багатьох аутичних дітей. Так, один семирічний хлопчик аутична наполягав на тому, щоб завжди носити великий шкіряний ремінь, що істотно обмежувало його активність. Матері дитини було запропоновано ночами сантиметр за сантиметром поступово скорочувати пояс, а також наполягати на тому, щоб у певні приємні для дитини моменти, такі як, наприклад, час прийому їжі, він відкладав пояс в сторону. Через два тижні його цілком задовольняв шматок шкіри довжиною в 10 см, який у разі необхідності він відкладав убік.

4. Метод десенсибілізації розроблений для подолання страхів і фобічних реакцій у дітей і використовується як варіант методики поетапних змін.

В основі цього методу бихевиорального тренінгів лежать два принципи: а) поєднання викликають тривогу стимулів з переживанням релаксації і задоволення, які і повинні поступово витіснити почуття страху, б) систематичне рух від найменш хвилюючих ситуацій до найбільш стресогенним, що викликають максимальну тривогу. Методика десенсибілізації з великим успіхом застосовувалася при корекції таких станів, як фобія тварин, страх води, шкільна фобія і страх їжі.

Описано лікування хлопчика, який дуже боявся собак. Спочатку йому пред'являли маленьких пухнастих тварин, таких як морські свинки, які майже не викликали у нього тривожних станів, а потім поступово, після того як хлопчик звикав до подібної стимуляції, ситуація ускладнювалася до тих пір, поки він зміг без страху зустрічати і гладити великих і грайливих собак.

5. Методика «вимкненого часу», або тайм-аут, використовується в якості альтернативи методам покарання.

Так, батьки двох маленьких хлопчиків, які постійно упирається і «трошили» все навколо, змогли застосувати тайм-аут в якості ефективного методу впливу. За непослух дітей карали п'ятихвилинними тайм-аутами, і, якщо діти починали вести себе добре, їх поведінка підкріплювалося або батьківським схваленням, або матеріальним заохоченням.

6. Техніка «гіперкорекції» спрямована на усунення збитку, що виник в результаті негативних проступків, і засвоєння прямо протилежних,

правильних форм поведінки. Метод відновної гіперкорекції вимагає, щоб дитина, що відрізняється деструктивною поведінкою, усунув наслідки свого проступку. Наприклад, дитині, яка кидає їжу на підлогу, може бути запропоновано вимити, відчистити і натерти підлогу мастикою. Згідно з методом гіперкорекції позитивної діяльністю, дитині, яка кидає їжу на підлогу, можна запропонувати в призначений час накривати на стіл і допомагати розставляти їжу.

Представники бихевиористського напрямку вважають, що прояв батьками теплих і ніжних почуттів до дитини має бути обумовленим. Проте критики вважають, що оскільки дитина вчиться діяти тільки за винагороду, це стає його системою цінностей, і бажані форми поведінки він демонструє тільки тоді, коли це вигідно.

«Гуманістична» модель сімейного виховання

Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений А. Адлером, автором індивідуальної теорії особистості, яка іноді розглядається як попередник гуманістичної психології.

За А. Адлером, людина - істота соціальна, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин. У теорії особистості, розробленої А. Адлером, підкреслюється, що у кожної людини є вроджене почуття спільності, або соціальний інтерес (тобто природне прагнення до співпраці), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність особистості і творчі властивості людського « я ».

Фундамент особистості, або стиль життя, закладається і міцно закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, спрямованих на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію і вироблення переваги. Сімейна атмосфера, установки, цінності, взаємоповага членів сім'ї і здорова любов (насамперед матері) сприяють розвитку в дитини широкого соціального інтересу. А. Адлер розглядає виховання не тільки з точки зору користі для окремої сім'ї і дитини, а й як діяльність батьків, відчутно впливає на стан суспільства в цілому.

Основними поняттями сімейного виховання, за Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками та дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати.

Послідовником А. Адлера був педагог Р. Дрейкурс, який розвинув і конкретизував погляди вченого, запровадив практику консультацій та лекцій для батьків. Завдання виховання батьками своїх дітей він бачив в:

- повазі унікальності, індивідуальності та недоторканності дітей з самого раннього віку;
- розумінні дітей, проникненні в їхній спосіб мислення, умінні розбиратися в мотивах і значення їх вчинків;
- виробленні конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

Сформульовані Дрейкурсом методи виховання, як і раніше представляють інтерес для батьків. Батькам слід будувати свої взаємини з дітьми на їх щирій підтримці, але не можна при цьому допускати безмежної свободи. У співпраці з дитиною потрібно визначити обов'язки кожного і його відповідальність. Встановлені обмеження створюють у дитини почуття безпеки і надають впевненість у правильності своїх дій. Не слід карати дітей, оскільки покарання породжує таку ж озлобленість, як і примус; не можна ображати словами. Відхиляючи покарання як дисциплінарну міру, що включає перевагу однієї людини над іншим, батьки можуть використовувати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися такі принципи: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівну участь всіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті і своїх речах.

Особливу увагу звертає на Дрейкурс тлумачення негативної поведінки дітей, спрямованого на батьків і вчителів. При цьому форми неправильної поведінки розглядаються як помилкові підходи, використовуючи які діти намагаються знайти собі місце всередині родини або групи та забезпечити почуття причетності, безпеки і визнання.

Негативна поведінка переслідує цілком певні цілі.

Вимога уваги різними способами, у тому числі заподіюючи занепокоєння, викликаючи роздратування, особливо якщо в цьому діти бачать єдиний спосіб, щоб батьки їх помітили, займалися ними.

Демонстративне непокору є наслідком помилкового висновку дітей про те, що вони можуть самоствердитися, наголосивши на виконанні своїх бажань, довівши свою силу в протиборстві з дорослим.

Помста, відплата, бажання заподіювати біль іншим іноді здаються дітям єдиним способом відчувати себе «важливими», значущими.

Затвердження своєю неспроможністю або неповноцінності, демонстрація справжнього чи уявного безсилля допомагають відмовлятися від спілкування, доручень, відповідальності.

Багато дефектні типи поведінки - неуспішність, лінь, нічне нетримання сечі, брехня, злочинство - можуть бути вираженням прагнення до однієї з перерахованих цілей. Дорослий, висловивши дитині своє припущення про причини поганої поведінки, повинен уважно ставитися до його емоційним проявам, орієнтуватися на спонтанну реакцію, особливу усмішку або блиск в очах, рефлекс визнання. Потім у відповідний час можна спробувати розкрити сенс вчинку в гіпотетичній, неосуджуваних манері. При такому підході діти можуть по-новому усвідомити свої дії, спираючись на логічні міркування дорослого.

Щоб дефектні мети дітей змінилися, батькам потрібно подолати звичне прагнення посилити натиск на дитину і творчо підійти до пошуку адекватних прийомів встановлення їжаківих, конструктивних взаємин.

У руслі уявлень Адлера і Дрейкурса знаходиться програма вироблення позитивної дисципліни дітей, яку розробили педагоги Д. Нельсен, Л. Лотт і Х. СЛ ^ ленн. Основні ідеї виховання, на їхню думку, полягають у наступному:

контроль батьками власної поведінки (у тому числі прийняття обов'язків, відповідальності, режиму, встановленого порядку);

визнання права на власне життя - і для батьків, і для дитини;

підтримання почуття гідності та поваги до себе і дитини;

перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки і життєвих навичок дітей, щоб вони були повноправними членами суспільства і щасливими людьми. Цією метою повинні постійно керуватися батьки в пошуку відповіді на незліченні проблемні ситуації.

Ключові поняття даної системи виховання - співпраця, співучасть; творчий гнучкий підхід щодо різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові,

заохочення, підбадьорення. Для досягнення позитивного поведінки дітей психологи радять батькам:

- використовувати спільні сімейні обговорення проблем і досягнень сім'ї;
- розпитувати дитину про його проблеми (замість пояснень і констатації), це сприяє розвитку навичок мислення і критики. Ставити запитання дітям тільки при наявності справжнього інтересу до думки і відчуттів дитини. Не можна ставити питання як «пастки», якщо батько заздалегідь знає відповідь;
- критикуючи дитину, краще використовувати Я ~ висловлювання: «Я помітив, що ти не почистив зуби. Давай зробимо це зараз »;
- давати дітям можливість вибору хоча б між двома прийнятними варіантами. У міру дорослішання дітей кількість альтернатив повинно збільшуватися;
- не примушувати або карати, а виховувати, дозволяючи дітям відчувати природні або логічні наслідки їхніх вчинків. Природні наслідки прості: якщо дитина стоїть під дощем, він промокає; логічні наслідки вимагають втручання батьків: якщо дитина не кладе брудний одяг в кошик для білизни, батько нічого не говорить, але і не стирає цей одяг;
- застосовувати некарательні методи корекції поведінки (тайм-аут, встановлення зв'язку «додаткова можливість - додаткова відповідальність», включення почуття гумору, заміна надмірного багатослів'я на коректне дія).

Особливу увагу автори звертають на те, що негативна поведінка дітей є наслідком помилкових цілей, а типові труднощі при формуванні відповідальної поведінки - це ефективне завершення справ (дитина перебудовує поведінку, починає виконувати домовленості, але надовго його не вистачає) і адекватне ставлення до скоєних помилок, переживання з цього приводу.

У США і в інших країнах популярна модель сімейного виховання Т. Гордона, що отримала назву «Тренінг ефективності батьків» (ПЕР). На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами Дж. Байярд і Р. Байярд, російськими - Ю. Б. Гіппенрейтер, В.Рахматшає-вої, які ми також будемо використовувати при описі даної моделі.

Основу поглядів Т. Гордона на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості К. Роджерса, який вірив у початкову здатність людини до добра і досконалості. К. Роджерс стверджував, що

людині властиві потреба позитивного ставлення, яка задовольняється, коли дитина відчуває підтримку і любов з боку оточуючих, і потреба самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові).

Найважливішими поняттями моделі сімейного виховання Роджерс вважав прояв щирих, справжніх почуттів (і позитивних, і негативних) усіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх почуттів і відчуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я.

Основні ідеї виховання К. Роджерса.

- Батьківська любов має різні рівні - це любов-турбота про тілесне благополуччя дитини і любов-турбота по відношенню до його внутрішнього Я, до його здатності приймати індивідуальні рішення.
- Батьки повинні прагнути вплинути на цінності і переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій.
- Стиль спілкування в родині повинен бути заснований на відкритості, свободи, взаємній повазі.
- Потрібно навчити дитину самостійно справлятися з проблемами, поступово передаючи йому відповідальність за пошук і прийняття рішення.
- Батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей. На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з

Дітьми батькам необхідно три основні вміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття доступно для розуміння дитини; благополучно вирішувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Методи і прийоми виховання, розроблені Т. Гордоном.

- Будь-яка проблема вирішується батьками спільно з дітьми, це дозволяє уникнути примусу і народжує в дитини бажання і надалі брати участь у справах сім'ї. Вирішення проблеми відбувається багатоступінчасто: розпізнається і визначається сама проблема; продумуються варіанти її вирішення; зважується кожен варіант; вибирається найбільш підходящий, підшукуються способи вирішення проблеми; оцінюється можливість успіху.

- Найважливіше питання для визначення лінії батьківської поведінки - чия проблема? Слід проаналізувати, для кого рішення даної проблеми має безпосереднє значення - для батьків або для дитини. Якщо проблема дитини, то він має право прийняти рішення і випробувати всі його наслідки, найближчі та віддалені.
- Метод моделювання - надання дитині зразка для наслідування в любові і турботі про свій внутрішній Я. (Зверніть увагу: при схожості назви з методом соціально-когнітивного навчання, в даному випадку мова йде про те, що змістом перенесення повинно стати не конкретне поведінку, а інтерес, турбота, увага до власного внутрішнього світу, які батько здійснює по відношенню до себе.)
- Заохочення, підтримка здібності дитини приймати самостійні рішення. Відмова від вимоги неухильного виконання своїх повчань дітьми.
- Рекомендується думати і говорити про своїх дітей в термінах конкретних особливостей і фактів їхньої поведінки, а не з точки зору «перманентних» властивостей особистості, яким зазвичай дається оцінка. Наприклад: «Джиммі не привітався з моїм другом» замість «Джиммі сором'язливий і нечемний», «Кеті забула свої речі у вітальні» замість «Кеті неакуратно і невніматедь-на до оточуючих».
- Реагувати на неприйнятне з батьківського точки зору поведінка дітей за допомогою Я-повідомлень, висловлювань, що містять тільки вираження власних почуттів батька, але не звинувачення, нотації, накази, попередження і т.п. Наприклад: «Я дуже втомився, щоб грати з тобою» замість «Ти просто нестерпний дитина», «Щоб я міг почитати книгу, мені потрібна тиша» замість «Припини волати або підеш в свою кімнату».

Принципово важливі попередження стосуються неминучості наслідків застосування батьками сили у вигляді різних захисних реакцій дітей (відкрити непокору, мстивість, агресивність, заглиблення в себе, озлобленість, покірність, підлабузництво, брехня, некомунікабельність, уникнення і т.д.). Стратегія потурання також призводить до негативних результатів. Вибираючи стратегічно вірний шлях передачі відповідальності дитині батьки попереджаються про специфічні труднощі і цього шляху, особливо його початкового етапу: прагнення до свободи супроводжується страхом перед нею, і часто діти йдуть на провокування негативного уваги батьків.

Реалізуючи систему виховання Т. Гордона в «Практичному керівництві для зневірених батьків», Р. і Дж. Байярд пропонують парадоксальний підхід до типових проблем підліткового віку, таким як пропуски школи, провали в навчанні, втечі з дому, брехня, неохайність, злочинство, «погані друзі» і т.д. На думку авторів, батько повинен зайнятися собою, звернутися до свого внутрішнього Я, ґрунтовно переглянути форми спілкування з підлітком, підвищити культуру спілкування, в тому числі мовного. Гордоновское напрям піддається критиці за надмірно оптимістичний погляд на здібності людини, особливо дитини, якій надається самому вирішувати свої проблеми.

Ю. Б. Гиппенрейтер представила модифікацію моделі сімейного виховання Т. Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих в російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною включають в себе такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна і потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитини, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти і підтримувати дисципліну.

Теорія сімейного виховання, розроблена Х. Джайноттом, орієнтована насамперед на практичну допомогу батькам, на вироблення їх впевненості у власних силах, він пропонує конкретні поради: як говорити з дітьми; коли хвалити і коли лаяти дитини; як привчити його до дисципліни та гігієни; як подолати страхи дитини і т. д.

Центральні ідеї і ключові поняття моделі виховання Х. Джайнотта зводяться до наступного: найбільш повне пізнання дорослим самого себе, усвідомлення власних емоційних конфліктів; прийняття та схвальне ставлення до особистості, почуттів дитини; сензитивність батьків до емоційних станів і переживань дитини, прагнення зрозуміти його.

Методи виховання, запропоновані Х. Джайноттом.

- Принципове заперечення універсальних методів виховання, готових формул реагування.
- Відточування комунікативних навичок і способів проникнення в почуття дитини.
- Послідовне і обґрунтоване визначення меж дозволеного в поведінці дитини.
- Відкрите і щире вираження своїх почуттів, емоційних реакцій у відповідь на поведінку і вчинки дітей.

В. Горянин крок за кроком веде батьків від авторитарності як принципу виховання до довіри та взаєморозуміння, до відповідальної поведінки дітей. Ці шаблі «дорослішання» батьків пов'язуються перш за все з поглибленою особистісною роботою над собою.

Співзвучні ідеї висловлює А. Фромм: батько повинен контролювати в першу чергу власну поведінку; виховувати дитину, не пригнічуючи його особу; прагнути зрозуміти причину поведінки дитини; передати дитині переконання, що ми його любимо і готові допомогти.

Ключовими поняттями його моделі виховання є повага; близькість з батьками; прояви любові.

А. Фромм підкреслює важливість виховання в перші роки життя, він переконаний, що любов необхідна не тільки по відношенню до дитини, але і між іншими членами сім'ї.

Батькові він відводить у вихованні особливу роль - бути взірцем чоловіка, формувати у хлопчиків чоловіче ставлення до життя, але при цьому не висувати надмірних вимог.

Особливу увагу батьків автор звертає на необхідність фізичного контакту з дітьми (обійняти, поцілувати, поплескати по плечу); на безперервність у передачі дитині відчуття любові, симпатії, що потребує зменшення дратівливості через дрібниці; на щирю готовність ділитися з дітьми часом, знаннями, досвідом, а не «йти на жертви».

Головні ідеї сімейного психотерапевта В. Сатир пов'язані з розумінням сім'ї як центру формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. Ключові поняття, якими користується автор: сім'я вдала, успішна і проблемна; складність сімейного взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос. На думку В. Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, який покликаний навчити дитину загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання має бути спрямоване на вироблення у дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, отзывчивості, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості.

Моделі батьківсько-дитячих відносин у «народної психології розвитку»

В останні роки за кордоном і в нашій країні посилився інтерес до так званої народної психології розвитку (Folk developmental psychology). Народна психологія розвитку вивчає погляди, уявлення, переконання і установки батьків, механізм їх впливу на розвиток дітей. Особлива увага приділяється нетрадиційним системам виховання, представленим неформальними об'єднаннями сімей, які пропагують і втілюють у життя ті чи інші педагогічні ідеї. Серед популярних в Росії сучасних психолого-педагогічних рухів виділяються «Свідоме батьківство», педагогіка Б. П. Нікітіна, «Моральна психологія і педагогіка», православне сімейне виховання.

В їх основі лежать філософські та педагогічні концепції, які допомагають батькам відчувати справжнє щастя і радість від спілкування з дитиною, зрозуміти його унікальність. При цьому прийоми виховання, засоби і способи реалізації виховного процесу пропонуються різні, несхожі.

Рух «Свідоме батьківство» зародилося на початку 1980-х рр.. як альтернатива вітчизняній медицині. Центральними для цього напрямку виступають ідеї І. Б. Чарковського, які втілюються в життя поруч батьківських клубів. Ініціатива належить, як правило, жінці.

Величезне значення надається періоду внутрішньоутробного розвитку, процесу пологів і першому році життя. Зачаття і появу дитини на світ розглядаються як події, в деякій мірі магічні, освячені причетністю до космосу. Дитина з моменту зачаття - це духовна істота. Основи особистісного розвитку закладаються на ранніх етапах, в пренатальному періоді. Звідси усвідомлення відповідальності батьків та їх прагнення перебудувати спосіб життя сім'ї так, щоб зробити його більш природним, «возз'єднатися з природою». Для цього використовуються купання у відкритих водоймах, ходіння босоніж, фізичні вправи, акватіческа підготовка вагітної до пологів. Вагітна жінка разом з чоловіком повинна подбати про раціональне харчування і особливо - про психоемоційному рівновазі. Вітаються водні пологи в домашній обстановці, і майбутні батьки проходять спеціальну підготовку до них; пологи сприймаються як свято, обставляють певним ритуалом. У перші хвилини життя дитини, ще не відокремленого від матері, прикладають до грудей. Серед специфічних процедур, пропагованих цим напрямком, - тривале перебування дитини у воді, серії пірнень, комплекси фізичних вправ для немовляти: бебі-йога, динамічна гімнастика. Підкреслюється цінність грудного вигодовування, заохочується раннє привчання до туалету.

Ідеал руху - дитина здорова у фізичному і психічному відношенні, що живе в гармонії з природою і людьми. Гасло «Існую тільки я і моя дитина» закликає батьків не звертати уваги на косі або здивовані погляди, засудження оточуючих, сміливо пробувати нові способи догляду та взаємодії з дитиною. Стиль життя родини з народженням дитини не порушується, дитина завжди і скрізь з батьками. Однак батьки зобов'язані обрати той вид дозвілля, який підійшов би їх грудному немовляті.

Деякий час тому ідеї Чарковського активно обговорювалися в засобах масової інформації. В даний час число таких публікацій значно зменшилася. Статистичних даних про особливості фізичного і психічного розвитку дітей в рамках даної виховної системи немає. Суперечливі оцінки і самих батьків. Методи подальшого керівництва розвитком дитини, за межами першого року життя, практично не розроблені. Багато батьків відчують розгубленість перед подорослішали дітьми, відзначають у них негативні особистісні особливості, егоїстичні тенденції.

Педагогіка Б. П. Нікітіна розвиває ідеї, до яких сам автор і його дружина, Олена Олексіївна, прийшли ще в 60-і рр.. XX ст. Відчуючи незадоволення існуючою системою виховання та охорони здоров'я, вони почали вибудовувати власний підхід, в основі якого - аналіз виховання сімох дітей і онуків, облік досвіду помилок і досягнень. Велика увага приділяється дитинству, раннього дитинства.

Автори прагнуть надихнути батьків, зміцнити їх впевненість в собі і розвинути вміння розуміти потреби дитини і на цьому розумінні будувати виховний процес. Мати не повинна протистояти немовляті в ім'я «правил»: можливо годування на вимогу, сон поруч з матір'ю. Проте паралельно починається стимуляція активності самої дитини - з моменту пошуку соска і створення умов для фізичної активності малюка. Гігієнічні навички прищеплюються з перших днів життя. Загартовування проводиться простим і природним способом, коли трусики стають основним одягом дитини в домашніх умовах. Вже повзунку надається максимально можлива самостійність: дитина має право і обпектися, і впасти. Своєрідна візитна картка даного педагогічного напрямку - спортивний комплекс (кільця, турнік, канат, мотузкові сходи) як невід'ємна умова організації життя сім'ї. Батьки - приклад для наслідування, вони прагнуть залучити дитину до виконання домашніх справ, до спортивних занять, піклуються про ранній інтелектуальний розвиток дитини.

Підходи «Моральної психології та педагогіки» та виховання в православній родині разуче відрізняються від розглянутих вище. Тут не ставиться завдання розвинути будь-які надзвичайні здібності дітей - інтелектуальні чи фізичні. В центрі уваги - цінності та ідеали дитини та інших членів сім'ї.

Лабораторія «Моральна психологія і педагогіка» А. Ц. Гар-масві виникла в 80-і рр.. ХХ ст. Мета її діяльності - відродження сімейних традицій, зміцнення моральних принципів людського співжиття. Пріоритет належить духовним цінностям, сімейним, а не суспільним проблемам. Головні гідності людини - слідування обов'язку і вміння допомогти тому, хто потребує підтримки.

Виховати душу дитини, на думку автора концепції, можна лише через «гостей», через особистий приклад батьків у повсякденному житті сім'ї. Самовиховання батьків, їх духовне зростання - запорука успіху у вихованні дитини. Своєрідний понятійний апарат напрямки: благо, уклад, укладная і неукладная сім'я, потаємний чоловік, проживання. Ієрархія сімейних відносин, повага до старших, дисципліна, послух і любов - основні складові «укладной» сім'ї, а егоїзм батьків - наслідок проблем, що виникають у сім'ї. Автор пропонує системи занять, вправ, спрямованих на усвідомлення батьківського егоїзму і способи його подолання. Він також велике значення надає вагітності та пологах, але акцент робиться на духовне зростання і самовдосконалення матері, її смиренність, лагідність, спокій. Пологи розглядаються як прояв щедрості або егоїзму матері, готовності чи неготовності терпіти, переносити біль, думати насамперед про дитину.

Виховні прийоми прості - це процес життя в гармонійній, правильно організованою сім'ї, спільне вирішення найважливіших питань на сімейних радах, співучасть у суспільно корисній праці, наприклад з відновлення церков. Фізичному розвитку дітей відводиться підлегле значення як вмінню переносити «тілесний дискомфорт». Правила батьківської поведінки нечисленні: десятисекундна пауза перед тим, як зробити дитині зауваження; триденна пауза після зауваження, перед тим як продовжити розмову на цю тему (або відмовитися від нього); і терпіння, терпіння, терпіння.

Православна сім'я будується на християнських принципах. Шлюб, шлюб - це перш за все мученицький подвиг кожного з членів союзу. Тяготи чоловіка і дружини збільшуються при появі дітей. Однак таїнство шлюбу обіцяє торжество добра. Чоловікові й дружині уготовані різні ролі в сім'ї, це дві половинки одного цілого зі своїми достоїнствами. Глава сім'ї - чоловік, батько, він усвідомлює свою відповідальність за сім'ю перед Богом. Друга

роль відводиться дружині. Цінність жінки - у її сердечності, чуйності, гнучкості розуму, покірності. Мета сім'ї - народження і виховання дітей; ніякі успіхи батьків у професійній діяльності не спокутують гріхів у вихованні власних дітей. Досконале дитя тільки від досконалого шлюбу.

Головні засоби виховання - молитва і приклад батьків, їх внутрішнє духовне життя, подолання індивідуалізму, себелюбства, «поглиблена духовне життя кожного, робота над собою, ходіння перед Богом». Основні виховні зусилля спрямовані на стан душі дітей, їхнє вміння жити доброчесно і скромно.

Отже, розглянувши «ідеальні» моделі взаємодії поколінь батьків і дітей у сім'ї, узагальнимо деякі основні положення.

Проблема сімейного виховання дітей у різних авторів набуває різного звучання. Це може бути проблема ді / ис / со-роди-нізації відносин, коли на першому місці - особистість дитини, які відчують їм впливу, внутрішні переживання і «характерообразуючі» наслідки. В інших випадках в центрі уваги дослідника - фігура батька, його провідна роль у взаємодії, що виникають у нього труднощі.

У «психоаналітичних» і «бихевиористських» моделях дитина представляється скоріше як об'єкт докладання батьківських зусиль, як істота, яке потрібно соціалізувати, дисциплінувати, адаптувати до життя у суспільстві. «Гуманістична» модель передбачає насамперед допомогу батьків в індивідуальному становленні дитини. Тому вітається прагнення батьків до емоційної близькості, розуміння, чуйності у відносинах з дітьми. Виховання розглядається як взаємодія, спільна, загальна, взаємна діяльність по зміні обставин життя, власної особистості і як наслідок особистості іншої людини. Стаючи вихователем, батько повинен почати з себе, зі зміни свого сприйняття дитини як недосконалого «начерку» людини. Тільки шанобливе, довірче, але покладає певну міру відповідальності виховання може привести до оптимального формування особистості дитини.

І зарубіжні, і вітчизняні автори активно закликають до педагогічної освіти, вихованню батьків. Книги, посібники, керівництва «для зневірених» або просто замислюються батьків не тільки містять рекомендації, яким повинен бути батько, а й пропонують способи, прийоми особистісного самовдосконалення.